

Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir alışmaları (13-18. Yüzyıllar) Sempozyumu (İstanbul, 02-06 Ağustos 2010)

İsmail ÇALIŞKAN*

Kur'an ve Tefsir Akademisi'nin bu seneki ilmi toplantısının konusu "Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir alışmaları (13-18. Yüzyıllar)" idi. Toplantı 02-06 Ağustos 2010 tarihleri arasında İlim Yayma Vakfı'nın Genel Merkez bina-sındaki toplantı salonunda icra edildi. On dokuz tebliğin tamamı bahse konu dönemle ilgiliydi. Ayrıca Osmanlı arşivlerinde Kur'an ve tefsir hakkındaki resmi belgeler sergisi, Süleymaniye Kütüphanesi gezisi, İstanbul'daki müfessirlerin kabirle-rinin ziyareti ve Topkapı Sarayı gezisi gibi toplantıyı renklendiren etkinlikler de vardı.

Kur'an-ı Kerim tilaveti ardından tertip heyeti başkanı Bilal Gökkır, bu toplantı boyunca sık sık dile getirilecek olan temel fikirlere değindi: Osmanlı dönemi tefsir faaliyeti, Türkiye'dekiler dahil araştırmacılar tarafından hak ettiği Şekilde araştırılmamıştır. Tefsir tarihi ve tefsir faaliyeti konusunda çalışan oryantalistler, Mısır ve Hindistan'ı esas almış, Osmanlı'yı ihmal etmişlerdir. İŐte bu toplantı, söz konu-su ihmalin giderilmesine yönelik atılmış en ciddi ilk adımdır. Bu toplantıda cevabı aranacak temel soru, Osmanlı ulemasının orijinal denebilecek bir tefsir geleneği oluşturup oluşturamadığıdır. Bu arayışın altında yatan muhtemel neden, Osmanlı'nın kazandığı diplomatik ve siyasi başarının, bilimsel alana özellikle tefsire yan-sıyarak bir yenilik ve başarıyı gerçekleştirip gerekleştirmediğidir. Elbette böyle bir arayışın ne kadar doğru olduğu da tartışmalıdır.

Açılış konuşmacılarından Devlet Arşivleri Genel Müdür Yardımcısı Mustafa Budak, tarihçilerin geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlı'nın başarılı bir yönetim sergilediğini kabul ettiklerini söyledi. Bu başarının altında Osmanlı'nın İslam Hukuku'na dayanması vardır. O hukukun hem teorisini hem uygulamasını yapan ulemanın katkısı da büyüktür. 16-18. yüzyıllar Pax Ottomana'dır, fakat buna *Osmanlı Adalet Dönemi* demek daha doğru olur. Bu dönemde en önemli kavram 'adalet' olmuştur. 1340'lardan itibaren medreseler kurulmaya başlamıştır. Orta Asya'da (Maveraünnehr) yazılan tefsirler ya da satır arası mealler geleneği

* Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, icalis@cumhuriyet.edu.tr

burada da uygulanmaya konmuştur. Bu tarihe dair envanteri barındıran Osmanlı Arşivleri'nde bulunan yaklaşık 95 milyon belge ve 375 bin defterde Kur'an ve tefsir faaliyetine dair çok kıymetli belgeler vardır. Bunlar sadece Osmanlı topraklarını değil, aynı zamanda dönemin İslam coğrafyasının her tarafını ilgilendirmektedir. Açılıştta Ömer Bayır, Budak'ın işaret ettiği belgelerin bir kısmını, tebliğine ("Osmanlı Devlet Arşivlerinde Kur'an ve Tefsir Çalışmaları") konu edindi. Nitekim açılıştan sonra gezilen sergide söz konusu belgeler görülmüş oldu.

İlk gün öğleden sonraki tek oturumda Osmanlı Devleti sarayında Kur'an ve tefsir etkinlikleri ele alındı. Ömer Kara, "İslam Geleneğinde Ümera Huzurunda Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri" başlıklı tebliğinde, İslam tarihinin değişik dönemlerinde icra edilen üst seviyedeki tartışmalı toplantı ve derslerin gelişimini özetledikten sonra padişahların huzurunda yapılan Huzur Dersleri'ni anlattı. Huzur Dersleri, oldukça erken bir dönemden başlayarak, zaman zaman kesintiler olsa da son dönemlere kadar devam eden, padişah ve çevresindekileri bilgilendirme, nasihat ve Ramazan ayının ihyası için tertiplenen ilmi toplantılardır. Zamanla kendi kuralları ile gelenekselleşen bu toplantıların konusu, Kur'an tefsiri okunarak onun üzerinde yapılan açıklama ve tartışmalardır. Tebliğe yapılan katkılarla anlaşılıyor ki, adı ve tarihi 1136/1724 yılında netleşmiş olsa da bu etkinliğin başlangıcı daha erken dönemlere gitmektedir. Hatta eski Türk ve Türk-İslam devletlerinde hakanın huzurunda benzer toplantılar yapılmakta idi. Böyle bir toplantı, yönetim-ulema arasındaki iletişim ve ilgiyi doğrudan sağladığı gibi devletin ideolojisinin oluşmasına yardımcı oluyordu. Dolaylı olarak da ilmi faaliyetlere yön verme, kısmen de kontrol etme olanağı sağlamaktadır. Günümüzde benzer toplantılar, Ürdün ve Dubai'de yapılmaktadır.

Tahir Güngör de, "Osmanlı Sarayı Enderun Mektebi'nde Kur'an Kültürü" konulu tebliğinde, Enderun'un saray sistemindeki yerini, öğrenci profilini, günlük programları, verilen dersleri ele aldı. Elbette bu sistemde en önemli yeri Kur'an eğitimi almaktadır. Buna göre Enderun, dışarıdan devşirilen farklı yaşlardaki insanların saraya ve müslüman topluma kazandırılmasında çok ciddi bir eğitim ve dönüştürme faaliyeti yapmakta, en büyük etki de Kur'an'ın öğretilmesi ve tilavetiyle sağlanmaktadır. Günümüzde Topkapı Sarayı'nda Kutsal Emanetler Bölümü'nde devam ettirilen Kur'an tilavetinin başlangıcı da Enderun'a dayanmaktadır. Bu tilavetin icra heyetindeki karilerden birisi olan Güngör, onun mahiyeti hakkında açıklamalar da yaptı.

İkinci gün Mustafa Öztürk'ün (kendisi rahatsız olduğu için katılamadı, tebliği okundu), "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış" isimli tebliği ile başladı. O, yaklaşık altı yüz yıllık bir süreçte ortaya çıkan müfessirler, tefsir külliyesi, tefsir çeşitleri ve bunlar hakkında yapılmış araştırma ve çalışmaların derli toplu dökümünü verdi. Mehmet Paçacı da, "Osmanlı Medresesinde Tefsir Öğretiminin Yeri ve Tefsirin Çağdaşlıkla Karşılaşması" adını verdiği çalışmasında, başlangıçtan itibaren tefsir öğretiminin programlarda yer aldığını anlattı. Bu eğitimde en dikkat çeken yön, *el-Keşşâf*, *Beydâvî* tefsiri ve kısmen *Celâleyn*'in egemenliği hep devam etmiş olmasıdır. Tefsir medresede *beyânî* ve medrese dışında *işârî* olmak üzere iki ana biçimde yapılmıştır. Osmanlı tarihi boyunca Kur'an ve tefsir bakı-

mından en dikkate değer taraf ise, Kur'an'ın protestancı bir zihniyetle ele alınmasıdır.

İkinci oturum, Kur'an'ın mimari ve sanat alanındaki yansımalarına ayrılmıştı. Murat Sülün, "Mimaride Akidevi ve Siyasi Hat Uygulamaları", Mustafa Karagöz ise, "Osmanlı Hat Levhalarının Söz Edimleri Perspektifinden Değerlendirilmesi (12,18. Yüzyıllar ve Ayet İçerikli Hat Levhaları Bağlamında)" konulu araştırmalarını sundu. Her iki tebliğden çıkan sonuca göre, Osmanlı dönemi mimarisinde süslemenin önemli bir parçası olan hat, sanat olarak zirveye çıkmıştır. Ancak levhalarda sadece sanat gösterimi değil, başka amaçlar da gözetilmiştir. Bu bağlamda onların, ayetlerle (kısmen de hadisler ve güzel sözlerle) dini ve ahlaki bir mesaj vermek, inancı pekiştirmek, nasihat etmek, siyasi bir mesaj vermek, hattın yerleştirildiği mekanın ne olduğunu veya önemini belirtmek amacına yöneldikleri tespit edilmiştir. Hatta bazı ayet veya sözlerin sloganlaştırıldığı bile görülmektedir. Osmanlı toplumunda önemli bir yeri olan hat sanatı, toplumun Kur'an kültürünü yansıtan göstergelerden birisidir. Hattatların da belli bir Kur'an kültürü olduğu anlaşılıyor. Hat levhalarının tefsirle ilişkisinin olup olmadığı ise tartışma bölümüne kalmıştı. Sonuçta bu sanat eserlerinin doğrudan tefsirle bir ilgisinin olmadığı, halkın Kur'an kültürü ve Kur'an'la olan iç içeliğinin bunlar aracılığı ile dışa yansıdığı bir kez daha vurgulandı.

Bundan sonraki iki oturum Osmanlı döneminin meşhur müfessirlerine ayrılmıştı. Tefsiri Mehmed Efendi (ö. 1111/1699) ve onun *Tibyan Tefsiri* adlı eseri iki tebliğe konu oldu. Recep Arpa'nın çalışması, "İlk Matbu Türkçe (Osmanlıca) Tefsir: Tibyan Tefsiri", İsmail Çalışkan'ın çalışması ise, "Tefsiri Mehmed Efendi'nin Tefsiri-i Tibyan Adlı Eserinin Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetindeki Yeri ve Dönemin Siyasi-Sosyal Yapısı İçin Anlamı" başlığını taşıyordu. Bu tefsir, Osmanlı döneminde en çok basılan, özellikle medrese dışında en çok okunan tefsirdir. Aslında o, tercüme bir tefsirdir fakat müellifin tasarruf ve ilaveleri ile tercüme-telif türü bir eser olmuştur ki, bu, Osmanlı dönemi müfessirlerinin bir tefsir tarzıdır. Toplantıda bu tefsirin en çok tartışılan yönü, mevize ve bazen de gereksiz açıklamalara yönelerek, uydurma rivayetlere yer vermesi idi.

Osmanlı müfessirleri ve tefsirlerinin ele alındığı oturumlar üçüncü gün de devam etti. Abdullah Kahraman, İsmail Hakkı Bursevi (ö. 1137/1725)'yi ahkam ayetlerine yaklaşımı çerçevesinde tartışmaya açtı. Onun *Ruhu'l-Beyân*'ında, gelecekteki tefsir formunda olmakla birlikte müellifin meşrebine (mutasavvıf) uygun işari yorumlar, meslekine (vaiz) uygun olarak da mevizeler yer almıştır. Ahkam ayetlerinde malum fıkhî açıklamaları serdettikten sonra, tasavvufi-ahlaki bir çizgiye çekerek güzel tavsiyelerde bulunur. Bazen de bir ahkam ayetine ilişkin hükümleri açıkladıktan sonra ilginç işari yorumlar getirir. Mesela, *Te'vilât-ı Necmiyye*'ye dayanan müellife göre Nur suresi 32-33. ayetleri, müritleri mürşit aramaya teşvik etmektedir. Şeyh bulamayanlar ise, Allah kendilerine bir mürşit veya bir çıkış yolu gösterinceye kadar dünyevi heveslerden sakınmalıdır. Bursevi'nin *nekehe* (nikahlamak, nikah yapmak) lafzına yüklemiş olduğu bu çok uzak yorum, Kur'an tefsirinde çokça tartışılan bir konuyu, lafız-mana ilişkisini ve mecazı gündeme getirdi ve tartışıldı. Çünkü lafızların medlulleri, özellikle ahkam ayetlerinde çok önemlidir. Bu ayette olduğu gibi, eğer çok açık bir lafzın medlulünü uzak bir ihtimale götür-

mek caiz olsaydı, o zaman içinden çıkılmaz ve önü alınamaz bir yorumsama ile karşı karşıya kalırdık. Her ne kadar bu tür yorumlar olmuşsa da dikkatli davranmak gerekir. Bu yorumları biraz mazur gösteren taraf, onların tefsir aracılığı ile okuyucuya çeşitli mesaj ve öğütler vermeye çalışmaları, dahası bu tür izahların tefsir cümlesinden sayılmamasıdır. İkinci tebliğ ise ‘İlmi Cazibe Yurdu Osmanlı’da Çok Yönlü Bir Müfessir: Nimetullah Nahcivani’ başlığı ile İbrahim Görener’e aitti. Görener, bu müfessiri, Nahcivan’da doğmakla birlikte Anadolu’ya yerleşmesi ve orada ölmesi, eserinin Osmanlı resmi matbaasında basılması sebebiyle, Osmanlı müfessirleri arasında saydığını belirtti. Bu tefsirin kendisine has usulü, her sureyi, ‘Mukaddime, Tefsir, Hatime’ başlıkları ile üç bölüme ayırmasıdır. Buralarda işari tefsirin en güzel örnekleri vardır. Diğer tasavvufi tefsirler de olduğu gibi, bu tefsirde de bazı açıklamalar, hem lafız hem de gramatik olarak doğru değildir. Nitekim bu iki oturumda mevzelerin, aşırı işari yorumların, israiliyat ve uydurma rivayetlerin tefsire sokulması konusunda tartışma uzun sürdü. Bazı müzakereciler, kendi zamanlarında insanlara bir şeyler anlatma gayreti ile böylesi malumatı tefsire sokan müfessirlere toleranslı davranılması, döneminin sosyal yapısının göz önünde bulundurulması gerektiğini ileri sürdü. Benim de katıldığım düşünceye göre, bu çok da makul bir tutum değildir, zira tefsir tarihinin en büyük mücadele alanı olan israiliyat, dine ve dindara faydadan çok zarar verir; halbuki, tefsir gibi ilmi bir faaliyete ilmi kriterler yol göstermesi gerekir.

Günün ikinci oturumunun ilk tebliğinde yine Osmanlı dönemine ait bir müellif olan Kafiye’cinin usule ilişkin eseri bağlamında Tefsir Usulü tartışıldı: “Tefsir Usulünün Felsefesi: *et-Teysir fi İlmi Kavaidi’t-Tefsir Örneği*”. Mehmet Demirci’ye göre *et-Teysir*, tefsir usulünün felsefesine nüfuz edebilmeyi başarmış nadir eserlerden birisidir. Mehmet Çiçek ise, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Metin Merkezli Okuma Türü Olarak Şerh: Kur’an’ın Varlığı Şeriatla mı Sağlanır?” adlı tebliğinde, Osmanlı alimlerinin en çok başvurduğu telif türü olan şerh usulünü örneklerle ele aldı. Bu döneme nasıl gelindiğine de değinerek İslam düşünce tarihindeki meşhur şarihlerden örnekler verdi. Şerhi ortaya çıkaran, klasikleşmiş metinlerdir ve şerh onları açıklama ve yorumlama işini yapar. Bu temel işleve göre şarih, belli bir bağlamdan hareketle düşünceyi yeniden inşa eder ve bu bağlamda meselelere yeni ufuklar açar. Demek ki, şerh de aslında yeni bir okuma ve yeni bir metin inşasıdır.

Dördüncü günün açılışını, Erdoğan Pazarbaşı, “Osmanlı Dönemi Müfessirlerinin Türklerle İlgili Değerlendirmeleri” adlı tebliği ile yaptı. En çok tartışılan sunumlardan birisi olan bu çalışmada Pazarbaşı, ayetlerin anakronik yorumlarını, hemen bütün müfessirler için geçerli olan insani bir faktör ile yani müfessirin içinde yaşadığı dönemin bilgi, görgü, kültür birikimi, siyasal ve sosyal olayların yorumların oluşmasında ve biçimlenmesindeki etki ile açıkladı. Bunun somut örneği Osmanlı dönemindeki müfessirlerin ayetleri kendi dönemlerinin siyasal olay ve olguları ile örtüştürmeleridir. Bu yaklaşım tarzı, tefsir tarihinin sık sık tekrarlanan geçiştir. Söz konusu siyaset olunca bu gerçek yanılgılarla dolmuş, Osmanlı dönemi müfessirleri de bu çerçevenin içinde rahatlıkla yer almışlardır. Dolayısıyla tefsirin bu yönü üzerinde çok daha fazla durmak gerekir. Hemen ardından gerçekleşen oturumda Harun Ögmüş, Fuzuli ve Şeyhulislam Yahya Efendi örneğinde Kur’an’ın Osmanlı şiirindeki akislerini inceledi. O, Kur’an ve tefsirin, edebi sanatlarla kuru-

lan ilgisi için iyi bir başlangıç çalışması sayılabilir. Bu tür çalışmaların daha da ileriye götürülmesine işaret etmekle yetiniyoruz. Emek Üşenmez de Kur'an'ın en eski (12. veya 13. yy.) Türkçe tercümelerinden satır arası bir tercüme olan Özbekistan nüshası ile 15. yy.'da Muhammed b. Hamza tarafından yazılmış olan Osmanlı dönemi satır arası tercümeyle karşılaştırdı.

Toplantının son günü sabah dört tebliğ vardı. Mahmut Ay, "Bir Osmanlı Müfessiri Olarak Molla Gûrânî'nin Tenkitçi Yönü" konulu tebliğinde Molla Gûrânî'nin Beydavi'ye yönelttiği eleştirileri anlattı. Ona göre, müellif, tefsirinde yeni yorumlar getirmemiş olsa da kendinden öncekilerinin yorumlarını eleştirmesi özgün bir yönüdür. Bu tefsir ile ilgili uzun tartışmalardan sonra, şu ortaya çıktı: Ne yazık ki birçok Osmanlı dönemi eserinin gizli-saklı, tozlu raflarda kalması gibi bu eserde henüz matbaa kokusu ile tanışmış değildir. Türkiye'deki araştırmalar dışında Suudi Arabistan'da yedi ayrı doktora çalışmasına konu olsa da eser, henüz yayınlanma konusunda ilgi görmemiştir. "Konya Yusufaga ve Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki Başlıca *Envâru't-Tenzil Haşiyeleri*"ni ise, Hakan Uğur anlattı. Son oturumda Muhammed Abay, "Osmanlı Dönemi Kur'an Sözlükleri"ni, Necdet Yılmaz - Necmettin Gökkır da, "Osmanlı Arşivlerinde Kur'an ve Tefsir Konulu Belgeler"i tebliğ konusu yapmışlardı. Gerek toplantının açılışında gerekse bu tebliğde, tefsir akademisyenlerinin ve araştırmacıların arşive soğuk durdukları belirtildi. Halbuki, Kur'an'ın matbaalarda basımı, Muhammed Abduh'un Amme Cüzü tefsirinin yasaklanması, yeni yorumlara karşı sert tavır alınması, Kur'an'ın gramafonlara kaydı gibi konularda sayısız belgeler arşivlerde araştırmacıları beklemektedir. Böylece, Kur'an tarihi, müfessirler ve tefsir tarihi hakkında daha net, çelişkilerden uzak ve sahih bilgiler için Osmanlı arşivleri başta olmak üzere Osmanlı coğrafyasında bulunan bütün arşivlerin taranmasının kaçınılmaz olduğu bir kez daha anlaşılmış oldu.

Kur'an ve Tefsir Akademisi, klasik sempozyum formatında değil, daha çok yuvarlak masa çalışması (çalıştay) tarzında icra edildi. Bu da ona, ilmi ve derinlik boyutu ekledi ve onun başarılı olmasını sağladı. Nitekim, oldukça muhtevalı çalışmaların beş gün boyunca yer yer hararetli tartışmalar eşliğinde müzakereye açılması, Osmanlı dönemi tefsir faaliyetini ele alan bu en kapsamlı çalışmanın görevini başarılı bir şekilde tamamlamasını temin etti. Çalışmaların sonunda yapılan değerlendirmeye oturumunda bu nokta sık sık dile getirildi. Bu bilimsel toplantının ortaya koyduğu önemli sonuç, Osmanlı Kur'an-tefsir envanterinin çıkarılması için yapılması gereken çok şeyin olduğu idi. Kapanışta söz alan Muhammed Abay'ın envanter çalışmasında tespit ettiği Osmanlı dönemi veritabanında 593 müfessir, 1117 eser (80 tam tefsir, 219 ayet tefsiri, 255 sure tefsiri, 218 haşiye (42'si Zemahşeri, 193'ü Beydavi üzerine) 76 kıraat, 36 tecvit) bunun açık delilidir. Bu liste dışında sosyal hayatta yaygın olarak karşılaşılan ve bu alanla ilgisi olan hafızlık müessesesi, kıraat, Kur'an-tefsir yazım ve basımı, farklı ortamlarda Kur'an tilaveti ve tefsir okunması, üfürükçülük, hurufilik gibi uğraşların da mercek altına alınması düşünülebilir. Yine zaman darlığı nedeniyle, bu toplantıda az bir kısmı ele alınan Osmanlı dönemi müfessirleri ve eserleri, İstanbul dışındaki müfessirler ve tefsirleri, halkın Kur'an kültürü ve tefsirin halk katmanlarındaki etkisi gibi konular araştırmacıların ilgisini bekliyor. Bu liste ve konulara yenileri ilave edilebilir, yeni tasnifler

yapılabilir, önemli olan bu malzeme üzerinde ciddi tahlil ve tenkitli çalışmaların yapılmasıdır. Nihayetinde belli bir dönem veya bir konu üzerine yoğunlaşan bu tür toplantılar, bundan sonra yapılacak ilmi çalışmalar için bir hazırlık ve yol gösterici mahiyettedir. Öte yandan bu sempozyum, Osmanlı döneminin de içinde yer alacağı, belgelere dayanarak yeniden yazılması gerektiğini bir kez daha ortaya koymuştur. Yazılacak yeni bir tefsir tarihi aynı zamanda tüm İslam dünyası ile paylaşılmalıdır. Böylece Mehmet Paçacı'nın dikkat çekmiş olduğu şu noktaya katkıda bulunmuş olabilir: Oryantalistler, İslam dünyasının son 100-150 yılını oryantalizmin belirlediğini iddia eder ki bir anlamda doğrudur. Fakat bunun böyle gitmeyeceği açıktır. Artık İslam dünyası, kendi gidişatını ve gündemini kendisi belirlemelidir. Bu toplantı, Kur'an-tefsir alanında ilmi çalışmaların yönünü belirlemede üst bir zihin olma yolundadır.

Toplantının fiziksel yapısı ile ilgili de bir iki noktayı vurgulayalım. Bu çalıştay, üç yıldır yapılmaktadır. Düzenleyenler ve danışma kurulu dışındaki tebliğci, müzakereci ve dinleyici kitlesi yüzde elliye yakın bir oranda yeni simaları ve özellikle de yeni yetişen akademisyenleri yuvarlak masa etrafında toplamaktadır. Bu da toplantının amaçlarından olan genç akademisyenlerin önünü açma yolunda ümit vericidir. Ayrıca İlim Yayma Vakfı ile adeta özdeşleşen ve vakfın adındaki 'ilim yayma' imasının farklı bir tezahürü olan Kur'an-Tefsir Akademisi, bir okul olma yolunda emin adımlarla ilerlemektedir. Başka sivil kuruluşların da bu tür faaliyetlere destek vermelerini salık veririz.

Hemen her bilimsel toplantı, konferans ve panelde tebliğ sahiplerine yöneltilen bir eleştiri, kapanışta dile getirildi. Bundan sonraki tebliğ çalışmalarına bir uyarıda bulunmak için tekrar etmek istiyorum: Bazı sunumlar, başlık ile tam uyumlu olmuyor ve asıl konuya geç giriliyor ya da çok az yer veriliyor. Bu, sempozyumun ana başlığı ile yer verilen tebliğlerde de görülebiliyor. Halbuki bilimsel bir toplantıda hedeflenen sonuca ulaşmak için, tebliğ, tamamen konuyla sınırlı olmalı ve yeni bilgilere yer verilmelidir.

Son olarak, gelecek seneki toplantının *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları* olacağını belirterek şimdiden genç araştırmacıların ilgisine takdim ediyoruz.